

Kozák Dániel (1980) klasszika-filológus, az ELTE BTK Latin Tanszékének oktatója. Kutatási területe az Augustus- és a Flavius-kor római irodalma.

Legutóbbi írása az *Ókorban*: *Művészet, hatalom, illúzió. Hannibal és a rómaiak Campaniában (Silius Italicus: Punica VI. 653–716)* (2017/1).

Imperium sine fine

A világbirodalom ígéretének intertextuális háttere Vergilius *Aeneis*ében

Kozák Dániel

Az *Aeneis* első énekében, miután a Iuno istennő támasztotta vihar Szicília partjaitól Karthágóba sodorta Aeneast és a trójai túlélőket, a fiáért aggódó Venus Iuppiterhez fordul (I. 223–253). Az istenek atyja negyven soros jóslatban igyekszik megnyugtatni lányát (257–296): Aeneas el fog jutni Itáliába és várost alapít, sőt leszármazottainak jövője is biztosított. Romulus megalapítja majd Rómát, a várost, melynek hatalma Augustus uralma idején teljeseedik ki, amikor is a háborúk és a terjeszkedés évszázadainak végeztét jelezve bezárják a Janus-templom kapuját. Az optimista jóslaton belül is különösen optimistának hat az a kijelentés, mely szerint Iuppiter a rómaiaknak „végtelen hatalmat adott” (*imperium sine fine dedi*, 279). Ez a kijelentés, illetve értelmezéstörténetének egy bizonyos aspektusa képezi jelen tanulmány tárgyát. Egyetlen fűlősről és annak kontextusáról lesz tehát szó – e fűlősről azonban különös jelentősége van az eposzban. Mintegy mottóként sűríti magába mindazt, amit a többek között épp e jóslat által megalapozott, s az eposz recepciótörténetében domináns szerepet játszó „augustusi” interpretáció sugall: vagyis hogy az *Aeneis* alapvetően pozitív képet fest Róma történelméről, birodalmi terjeszkedéséről és különösen Augustus ebben betöltött szerepéről.

Vajon Iuppiter térben vagy időben, esetleg térben és időben végtelen *imperiumot* ígér a rómaiaknak?¹ Milyen szempontokat figyelembe véve választhat az olvasó e három lehetséges értelmezés közül? Ezt a kettős kérdést szeretném az alábbiakban részletesebben is megvizsgálni. Elsőként a jóslat, illetve az *Aeneis* néhány további részletét veszem szemügyre, melyek relevánsak lehetnek az I. 279. sor interpretációja szempontjából; ezután a szöveghelyre vonatkozó és, mint látni fogjuk, egyoldalú értelmezést javasoló kommentár-hagyományt tekintem át. Végül a római irodalmi szövegek digitális szövegkorpuszai segítségével teszek kísérletet a kommentárok javasolta értelmezés kiegészítésére.

Az *imperium sine fine* kontextusa az *Aeneis*ben

Az *Aeneis* olvasójának elegendő az előző sort megnéznie, hogy a tárgyalt kifejezés, és különösen térbeliség és időbeliség viszonyának az értelmezéséhez támpontokat találjon. Lássuk tehát a szintaktikailag két önálló kijelentésből álló másfél sort együtt:

*His ego nec metas rerum nec tempora pono:
imperium sine fine dedi.*

Uralmuknak nem szabok sem földrajzi, sem időbeli határt:
vég nélküli hatalmat² adtam nekik.

Vergilius: *Aeneis* I. 278–279

A 278. sorban a beszélő határozottan elkülöníteni látszik a teret és az időt. Kezdjük az utóbbival! A *tempora* jelentése magától értetődően temporális – nehéz lenne úgy

értelmezni a sort, hogy abban ne fejeződjön ki az örökké tartó uralom ígérete. Az időbeli jelentésnek még nagyobb hangsúlyt ad a jóslat ezt megelőző szakasza. Iuppiter először kijelenti, hogy Aeneas Itáliába érkezése és a rutulusok legyőzése után három nyáron és három télen át (vö. *tertia ... aestas, / terna-que ... hiberna*, I. 265–266) fog uralkodni az általa alapított Laviniumban. Fia, Ascanius, „ahogy telnek-múlnak a hónapok, harminc évig fog hatalmon maradni” (*triginta magnos volvendis mensibus orbis / imperio explebit*, 269–270) immár Alba Longa városában, ahol ezután „a trójaiak leszármazottai háromszáz éven keresztül uralkodnak majd” (*hic iam ter centum totos regnabitur annos / gente sub Hectorea*, 272–273). A számtani sorozat következő eleme a háromezer volna, ez azonban retorikailag egyenértékű a végtelennel: a rómaiak tehát a jóslat értelmében ilyen hosszán uralkodnak majd, hiszen Iuppiter nekik „nem szab ki időt”.

A *tempus* szóval ellentétben a *meta* jelentése eredendően térbeli: a ’kúp’ geometriai alakzatát jelöli, gyakran fordul elő továbbá a versenypálya határát kijelölő oszlopra vonatkoztatva, melyet a versenyzőknek meg kell kerülniük, vagy (más szövegek tanúsága szerint) amelyet mint célt el kell érniük.³ A tárgyalt *Aeneis*-részletben metaforikusan lehet szó ilyen oszlopról. A rómaiak játszi könnyedséggel hódítanak majd meg újabb és újabb területeket, mintha nem is háborúznának, csak versenyjátékokon vennének részt – azzal a különbséggel, hogy nekik sehol sem kell majd megállniuk vagy visszafordulniuk.⁴ A vizsgált *Aeneis*-helyen a *meta* térbeli jelentését látszik megerősíteni végül a vele szembeállított *tempora* is, melyet viszont éppen a *meta* ruházhat fel az ’időbeli határ’ metonimikus jelentésével. A *nec ... nec* páros tagadás két tagja tehát egymást kölcsönösen kiegészítve vezetheti el az olvasót a „a térbeli és időbeli határok hiányát” feltételező értelmezéshez. Ezt tekinthetjük a sor kézenfekvő jelentésének – nem lehetetlen azonban olyan interpretációját adni, mely szerint az ígéret kizárólag az örökkévalóságra vonatkozik. A *meta* ugyanis előfordul temporális értelemben is, metaforikusan a halálra mint a versenyként elképzelt emberi élet végpontjára vonatkoztatva. Az *Aeneis*ben két helyütt is szerepel ilyen kontextusban, az egyik ráadásul ismét egy Iuppiter-beszéd.⁵ Mindezt figyelembe véve a *nec metas ... nec tempora* akár hendiadyoinként, kifejezetten az „időbeli határok” hiányára vonatkozó ígéretként is értelmezhető. Ez esetben tehát a *meta* csak a ’határ’ jelentéssel, a térbeliség konnotációja nélkül járulna hozzá a sor értelmezéséhez.

Mi következik mindebből az I. 279. sor első felének értelmezésére nézvést? Az *imperium sine fine dedi* az előző sor parafrázisának tűnik,⁶ azonban lemond annak valószínűleg teret és időt elkülönítő bináris szerkesztéséről. A *finis* már vázolt három lehetséges értelmezéséből a jóslat megelőző sorai csak a kizárólag térbeli jelentést segítenek kizárni; a 278. sor valószínűvé teszi továbbá az egyszerre térbeli és időbeli jelentést, de a *meta* szónak az *Aeneis*ben is dokumentált temporális jelentése legalábbis a lehetőségét meghagyja a kizárólag időbeli interpretációnak is. A végtelen uralom ígéretének két aspektusát tehát bizonyos egyenlőtlenség jellemzi: a temporális jelentés jelenléte megkérdőjelezhetetlen, a térbeli kézenfekvő ugyan, adott esetben (a *meta* metaforikus értelmezésével) mégis megkérdőjelezhető. Az ígéret mibenlétének bizonytalansága természetesen nagyon is illik egy jóslathoz: olyan beszédről

van szó, melyről jellemzően utólag derül ki, hogy máshogyan is lehetett volna érteni, mint ahogyan elhangzásakor kézenfekvőnek tűnt.

Az uralmuk örökkévalóságára vonatkozó ígéretet a kortárs római olvasók még akár „szó szerint” is vehették, a térbeli végtelenség ígéretét azonban már ők is minden bizonnyal retorikai túlzásként azonosították. A „világbirodalom” Nagy Sándor-hagyományból eredeztethető propagandisztikus toposzának a példáját ismerhették fel benne, melyet az *Ókor* előző számában Grüll Tibor tárgyalt részletesen.⁷ A vergiliusi Iuppiter néhány sorral később tulajdonképpen le is leplezi ezt a propagandisztikus túlzást, amikor említést tesz egy bizonyos Caesarról, akiben Iulius Caesarra és Augustusra egyaránt ráismerhetünk:⁸

*Nascetur pulchra Troianus origine Caesar,
imperium Oceano, famam qui terminet astris,
Iulius, a magno nomen demissum Iulo.*

Meg fog születni a dicső trójai vérből Caesar,
aki a [római] uralmat az óceánig, hírnevét a csillagos égig
terjeszti ki,
a Iulius-nemzetség tagja, aki nevét ősetől, Iulustól örökölte.
I. 286–288

A római uralom tehát a szó szoros értelmében nem mondható térben végtelenségnek. Lesznek földrajzi határai (vö. *terminet*, 287), e határok azonban a háromsztatúként elgondolt világ ember által lakott részének, a szárazföldnek a határánál húzódnak, melyen túl már csak az isteneknek fenntartott két világrész, a tenger és az ég található.⁹ Ami tehát a politikai földrajzot illeti, az *imperium* mégis lehet végtelen: nem lesz olyan nép, mely ellen tudna állni a római hódításnak. Hasonló profetikus kijelentéseket a leendő római világbirodalomról másutt is olvassunk az *Aeneis*ben.¹⁰ Apollo jóslata szerint Aeneas itáliai utódai „minden vidék felett uralkodnak majd” (*hic domus Aeneae cunctis dominabitur oris*, III. 97); Anchises arról beszél, hogy Róma „hatalmát az egész földre kiterjeszti, bátorsága az olymposiakéval ér fel” (*imperium terris, animos aequabit Olympo*, VI. 782); Latinus király pedig olyan jóslatot kap, mely szerint az Itáliába érkező nép leszármazottai „látni fogják, hogy minden vidék, melyre a Nap letekint, míg bejárja útját az egyik óceántól a másikig, a lábuk előtt hever és engedelmeskedik nekik” (*omnia sub pedibus, qua sol utrumque recurrens / aspicit Oceanum, vertique regique videbunt*, VII. 100–101).

Az idézett *Aeneis*-részletek tükrében úgy tűnhet, hogy máris választ kaptunk a tanulmány elején feltett kérdésre. A rómaiak világbirodalmát említő későbbi jóslatok támogatják a *meta* térbeli értelmezését az I. 278. sorban, és részben azon keresztül, részben pedig közvetlenül a *finis* kettős interpretációját is a következőben. Az *imperium sine fine dedi* minden jel szerint tehát egy térben és időben végtelen hatalom, illetve birodalom ígérete az *Aeneis*ben, csupán annyi megszorítással, hogy a térbeli végtelenség alatt az ember által meghódítható, földrajzilag egyébként véges földterület egészére kiterjedő uralom értendő.

Az *imperium sine fine* a kommentárokbán

A vizsgálódást mégis érdemes tovább folytatnunk, az *Aeneis*-helyre vonatkozó hosszú kommentár-hagyományban ugyanis a késő ókortól kezdve egészen napjainkig más értelmezés dominál. A kommentátorok az *imperium sine fine* időbeli jelentésére koncentrálnak, a térbeli jelentést háttérbe szorítva. Hangsúlyosan a szöveget mintegy atomjaira (szakaszokra, sorokra, félsorokra, kifejezésekre, szavakra) bontva vizsgáló kommentárról mint filológiai műfajról beszélek: a tanulmányok és monográfiák szerzői bátran kijelenthetik, hogy nyeven soros jóslatában Iuppiter térben és időben végtelen hatalmat ígér a rómaiaknak, s nem feltétlenül kell állást foglalniuk abban a kérdésben, hogy vajon az ígéret e kettősségét csupán a 278. sor, vagy a 279. is érzékelteti-e.¹¹

Ez időbeli jelentést előtérbe helyező interpretáció már a késő ókori kommentárokbán is tetten érhető. A Kr. u. 4–5. század fordulóján működő Serviusnál a következőket olvassuk:

Metas ad terras rettulit, tempora ad annos; Lavinio enim et Albae finem statuit, Romanis tribuit aeternitatem, quia subiunxit imperium sine fine dedi.

A *metas* szóval [Iuppiter] területre utal, a *temporával* időre; Lavinium és Alba Longa városai esetében ugyanis meghatározza [uralmuk] végét, a rómaiaknak azonban örökkévalóságot adományoz, hiszen hozzáteszi: *imperium sine fine dedi*.

Servius *ad Aen.* I. 278.

Servius először – a fent vázolt interpretációval összhangban – regisztrálja, hogy a 278. sor térre és időre egyaránt vonatkozik, de részletesen csak az utóbbi aspektust tárgyalja, visszautalva a rómaiak elődeinek harminc és háromszáz éves uralmáról szóló iuppiteri kijelentésekre. Ennek során a *finis* szót is használja, nyilvánvalóan temporális értelemben. A 279. sor első fele végül, amint azt a *quia* okhatározói kötőszó is mutatja, már kifejezetten a *nec tempora pono* időbeli jelentésének további illusztrálására szolgál, ebből pedig az következik, hogy a kommentátor a Vergiliustól idézett *finis*nek ugyancsak időbeli jelentést tulajdonít.¹²

Hozzá kell tennünk, hogy a fenti idézetben ritkított betűvel szedett záró megjegyzés csak az ún. Servius Auctus szövegahagyományban jelenik meg, vagyis azokban a kéziratokban, melyekben Servius megjegyzéseit további megfigyelések egészítik ki. Az általánosan elfogadott nézet szerint Servius a 4. század közepén aktív Aelius Donatus mára elveszett *Aeneis*-kommentárját alapul véve írta meg a sajátját, a Servius Auctus kiegészítéseinek egyik forrása pedig éppen Donatus kommentárja, illetve annak Servius által eredetileg át nem vett szakaszai.¹³ Rendkívül izgalmas kérdésnek tűnik, hogy a serviusi megjegyzés – a kiegészítéssel és anélkül – mikori *Aeneis*-interpretációkat tükröz. Különösen Servius, de már valószínűsített forrása, Aelius Donatus is akkor dolgoztak kommentárjukon, amikor a birodalom túl volt a virágkorán: a rómaiak provinciákat voltak kénytelenek feladni. Servius talán éppen a Vergilius-kommentáron dolgozott, amikor a vizigótok 410-ben feldúlták Rómát, mely ekkor már nem is volt a birodalom fővárosa. Egyáltalán nem tűnik elképzelhetetlennek (bár természetesen nem bizonyítható és nem is szükségszerű ebből kiindulnunk), hogy a késő ókori kommentátorok akár tudatosan, akár tudat alatt saját koruk poli-

tikai realitásainak tükrében igyekeztek megtalálni a iuppiteri ígéret még mindig érvényes jelentését. Talán azért (is) szorították háttérbe az ígéret időközben irreálisnak bizonyult térbeli aspektusát, hogy a római birodalom örökkévalóságára koncentrállhassanak, kifejezve a reményt, hogy Róma hatalma legalább időben korlátlan lesz?

Az *aeternitas* szó, mely már Serviusnál is megjelenik, még inkább előtérbe kerül a későbbi kommentárokbán, melyek szerzői a vergiliusi kifejezés kulturális és irodalmi kontextusát igyekeznek meghatározni. Lássuk először a spanyol jezsuita Juan Luis de la Cerda (1558?–1643) elsőként 1617-ben megjelent kommentárját!

A 279. sorhoz írt jegyzetet¹⁴ majdnem teljes egészében szövegpárhuzamok¹⁵ alkotják. Az első közülük Vergilius kortársának, Tibullusnak egy sora: *Romulus aeternae nondum formaverat urbis moenia* („Romulus [Aeneas Trójából való menekülésekor] még nem építette meg az örök város falait”, Tib. II. 5, 23–24). La Cerda tehát a más szövegekből ismert *Roma aeterna* gondolatot¹⁶ párhuzamként hozva igyekszik az *imperium sine*

17. IMPERIVM SINE FINE DEDI) Ideo Tib. Roma urbs
lib. 2. eleg. 5. aeterna urbis. quo attributo etiam ab Am-
miano saepe ornatur lib. 14. ab Frontino, ab Sancto
Lino in historia Petri Apostoli, ab multis aliis. In e-
pigr. Græc. libr. 1. Πάρις ἔσθ' ἴσον ἐλάφει θεῖοι. Non-
nus libr. 3. Dionys. loquens de Romano imperio.
καίριος ἀλλοιο: imperis indiffotubilis. Claudianus de Bel.
Get. ita de hac aeternitate,

*Urbs æquæuapolo, tum demum ferrea sumet
Ius in te Lachesis, cum sic mutauerit axem
Fœderibus natura nouis, ut flumine verso
Irriget Ægyptum Tanais, Meotida Nilus,
Eurus ab occasu, Zephyrus se promat ab Indis, &c.*

Ammianus lib. 14. *Vitruua*, dum erunt homines, Roma.
Huc pertinet attributum aeternitatis dari solitum
Romanis Imperatoribus. Cuius rei mentio multa in
Smetio, vbi seges exemplorum. Omitto, ne impleam
paginam.

IMPERIVM SINE FINE
ROMA AETERNA
NE.

18. QVÆ

fine magyarázatát adni; a kettő közti feltételezett kapcsolatot hangsúlyozza a margón olvasható *Roma urbs aeterna* („Róma, az örök város”) címke is. La Cerda ezután további (e helyütt nem tárgyalható) párhuzamokat említ a császárkori görög–római irodalomból, végül pedig az *aeternitas* szónak a császári titulátúrában játszott szerepére utal. A példák ezúttal elmaradnak: helyettük a kommentátor kortársa, Johannes Smetius (1591–1651) témába vágó művére hivatkozik.

A 18. század végén Christian Gottlob Heyne (1729–1812) lényegében átveszi La Cerda értelmezését, de a „számtalan szöveghely” közül, melyekre utal, egyet sem említ, inkább a különböző médiumokat hangsúlyozza, melyekben a *Roma aeterna* motívum megjelenik:

278. 279. Rerum metas, h. e. limites imperii. sine fine, aeterna urbs, ut in numis et monumentis. A poetis haec innumneris in locis ornata et variata.

2. kép. *Rerum metas*, azaz a birodalom határai. *Sine fine*, [azaz] az örök város, miként az érméken és emlékműveken [szokott szerepelni]. E motívumot változatos díszítványekkel alkalmazzák a költők számtalan szöveghelyen. (Heyne 1800, *ad Aen.* I. 278–279)¹⁷

A ma alapvetőnek tekintett oxfordi kommentárban¹⁸ végül Roland Austin lényegében ott folytatja, ahol Heyne abbahagyta.

278 f. Iuppiter sets no bounds of fortune or time to Roman power. The majestic pronouncement of 278 is confirmed, as it were, by the variation *imperium sine fine dedi* (a fine sweeping rhythm), where *dedi* is in strong contrast to the future tenses elsewhere: the splendour of eternal Rome is already settled.

Here then is the concept of the Eternal City. The actual phrase appears first in Tibullus 2. 5. 23 f. ‘Romulus aeternae nondum formauerat urbis / moenia’ (so Ovid of Romulus, *F.* 3. 72 ‘aeternae . . . pater urbis’); cf. Livy 4. 4. 4 ‘in aeternum urbe condita’, 28. 28. 11 ‘ne istuc Iuppiter optimus maximus sirit, urbem auspicato dis auctoribus in aeternum conditam huic fragili et mortali corpori aequalem esse’; and the noble peroration of Otho’s speech in Tac. *H.* 1. 84 ‘quid? uos pulcherrimam hanc urbem domibus et tectis et congestu lapidum stare creditis? muta ista et inanima intercidere ac reparari promisca sunt: aeternitas rerum et pax gentium et mea cum uestra salus incolumitate senatus firmatur. hunc auspicato a parente et conditore urbis nostrae institutum et a regibus usque ad principes continuum et immortalem, sicut a maioribus accepimus, sic posteris tradamus’. Syme (*Tacitus*, p. 208 n. 1) notes an inscription of A.D. 32 (*ILS* 157) ‘prouidentiae Ti. Caesaris Augusti nati ad aeternitatem Romani nominis’, and observes that senatorial coins under Domitian are inscribed *aeternitas Augusti*: see his further references, and Ogilvie on Livy 4. 4. 4. Virgil’s splendid lines show plainly the Augustan conception of Roman greatness. Marlowe has a fine rebuilding of Iuppiter’s prophecy, in his *Tragedy of Dido*, Act 1.

3. kép. Austin 1971, *ad Aen.* I. 278 sk.

Austin maga is a *Roma aeterna* motívumból indul ki értelmezésében: „az örökkévaló Róma nagyszerűsége előre eldöntött tény... Itt van tehát előttünk az Örök Város gondolata”. A néhány esetben szükségtelenül hosszan idézett nyolc párhuzam mintha csak Heyne „érmékre, emlékművekre és költeményekre” tett általános utalásának prózai szöveghelyekkel kiegészített pontosítása volna. Austin a már La Cerda által is említett Tibullus mellett Ovidiustól, Liviustól és Tacitustól idéz irodalmi párhuzamokat; ezeket egészíti ki egy Tiberius-kori felirat szövege, valamint Domitianus-kori érmék felirata. Az Austin által idézett párhuzamok kétségtelenül alátámaszthatják a vergiliusi *imperium sine fine* temporális értelmezését, az egyik példa esetében azonban ez nem független az idézet feltűnően hiányos voltától. Livius az *Ab urbe condita* IV. könyvének elején Rómáról mint „örök időkre alapított, mérhetetlen nagyra növő városról” beszél (*in aeternum urbe condita, in immensum crescente*, IV. 4, 4). Austin e kijelentésnek csak a temporális jelentésű első felét idézi, s figyelmen kívül hagyja az erőteljesen vizuális és ezáltal térbeli konnotációval bíró másodikat. A hiánytalanul idézett Livius-hely az *in aeternum... in immensum* páros szerkezettel a vergiliusi jóslat 278. sorára (*nec metas... nec tempora*) emlékeztet, s az *imperium sine fine* javasolt párhuzamaként sem a vergiliusi kifejezés tisztán temporális, hanem inkább kettős, térbeli-időbeli interpretációját támaszthatja alá.

A tárgyalt *Aeneis*-szöveghelyre vonatkozó kommentárhagyományt tehát, amint azt a fentiekben igyekeztem bemutatni, a temporális interpretáció, és különösen a *Roma aeterna* gondolatnak mint – kétségkívül releváns – párhuzamnak az előtérbe helyezése jellemzi. A kommentátorok nem állítják ugyan, hogy az *imperium sine fine*nek nincs térbeli jelentése, de nem is foglalkoznak vele. Ezzel összefüggésben két további tendencia is kirajzolódni látszik. Egyrészt, a *Roma aeterna*ra koncentrálna és annak első előfordulását Tibullusnál felismerve a kommentátorok Vergilius-korabeli és későbbi párhuzamokat említenek, a korábbi irodalmat figyelmen kívül hagyják. (Austinnál még Marlowe is helyet kap a felsorolás végén a posztantik *Aeneis*-receptió példajaként.) A „Róma örök” gondolatra koncentrálna tehát a kommentátorok az *Aeneis*-részletet inkább egy később nagy jelentőségű irodalmi és ideológiai hagyomány előfutáraként látatják, nem pedig olyan költői kijelentésként, mely tükrözi és/vagy átalakítja a római uralom jellegéről, annak esetleges korlátairól alkotott korábbi elképzeléseket, illetve azok nyelvi megfogalmazásait.¹⁹ Másrészt, a kommentátorok szem elől tévesztik magát az *imperium sine fine* kifejezést, illetve annak nyelvi formáját: nem említenek olyan szöveghelyeket, ahol például az *imperium* és a *finis* hasonló (vagy éppen ellentétes) érte-

lemben szerepel együtt. Ez feltehetőleg annak is a következménye, hogy Iuppiter látványosan hétköznapi szavakat használ emlékezetes kijelentésének megfogalmazásakor: *res, tempus, pono, imperium, finis, do*.²⁰ Nemigen van tehát olyasmi ebben a másfél sorban (talán a *meta* kivételével), ami az olvasó személyes intertextuális emlékezetét mozgósítaná: nem csoda, ha a kommentárokban olyan párhuzamokat találunk, melyeknek nincs közös lexikai bázisa a vergiliusi kifejezéssel.

Intertextuális keresés – digitális eszközökkel

A római irodalmi szövegek digitális szövegkorpuszai hasznos eszköznek bizonyulhatnak a fentiekben vázolt egyoldalú értelmezési hagyomány kiegészítésére és kiegyensúlyozottabbá tételére. Segítségükkel az alapszókincshez tartozó, ezért gyakran előforduló szavakra és – ami még fontosabb – azok együttes előfordulásaira is rákereshetünk. Ez lehetővé teszi olyan párhuzamok felfedezését és az értelmezésbe való bevonását, melyeket olvasói emlékezetünk és a szótárak által hozott példanyag korlátozott volta miatt egyébként nem találnánk meg. Legyen ugyanis bármennyire olvasott a szöveget értelmező klasszika-filológus, valószínűleg nem olvasta kivétel nélkül az ókorból fennmaradt összes szöveget, s nem emlékezhet kivétel nélkül minden egyes latin mondatra sem, mely valaha a szeme elé került.

Az alábbiakban a Brepols kiadó *Library of Latin Texts* (a továbbiakban: *LLT*) adatbázisa segítségével teszek kísérletet az *Aeneis*-szöveghely intertextuális hátterének további feltérképezésére.²¹ Minthogy kifejezetten a fentiekben áttekintett, a Vergilius előtti irodalmat figyelmen kívül hagyó kommentár-hagyomány kiegészítése volt a célom, a kereséseket a Vergilius előtti és vele kortárs szövegekre korlátoztam (beleértve magát Vergiliust is a szerzői intertextualitás eseteinek feltárására). Az utóbbi kategória kijelölése szükségszerűen némiképp önkényes: a kérdéses esetek közül a találati listákon felbukkanó auktorok közül figyelembe vettem Livius, Vitruvius és Propertius, kizártam viszont Ovidius (aki már a következő költőnemzedék tagja: költeményei számtalan helyen tanúsodnak a vergiliusi költészet ismeretéről, míg ugyanez fordítva nem igaz) és a rétorikai műveit a Tiberius-korban író idősebb Senecát. A keresések során mindig két szót adtam meg, ezek azonos mondatban való előfordulásait gyűjtöttem össze. A találatok közül azokat tekintettem kutatásom szempontjából relevánsnak, melyekben a két szó nem csupán egy mondaton belül szerepelt, hanem köztük szintaktikai vagy tematikus kapcsolat is felismerhető volt.

a) *sine fine*

A *sine fine* kifejezés tematikus fontossága mellett hangzásával is kitűnik: a két szónak csak a kezdőhangja tér el egymástól. A kifejezés a vizsgált időszakban csak ebben a változatban (tehát közbeékelő szó és/vagy szórendcsere nélkül, egyes számban) fordul elő az irodalmi szövegekben, méghozzá a tárgyalt *Aeneis*-helyen túl hat alkalommal. Rögtön hozzá kell tennem, hogy pontosan ezt a hatot említi a *Thesaurus Linguae Latinae* vonatkozó szócikke is: ebben az esetben tehát a digitális kere-

sés csupán megerősíti az értelmezőt abban, hogy a nagyszótár is teljes rálátást biztosít a kifejezés Vergiliusnál nem későbbi előfordulásaira.²² A *sine fine* a hatból egy esetben kifejezetten és kizárólag térbeli végtelenséget jelöl: Lucretius epikureus tankölteményében kijelenti, hogy „az űr [melyben az atomok mozognak] végtelen és határtalan” (*spatium sine fine modoquae est, DRN II. 92*). Itt tehát a végtelenség – szemben a leendő római világbirodalomával – szó szerint értendő. Ugyancsak egy szöveghely van, ahol a jelentés, éppen ellenkezőleg, kizárólag temporálisnak tűnik: Horatius a „vég nélkül habzolt lakomák” (*epulae sine fine petita, Sat. II. 7, 107*) káros egészségügyi mellékhatásairól beszél.

A fennmaradó négy szöveghelyen a vég nélkülségnek egyaránt lehet térbeli és időbeli aspektusa. Livius szerint a samnisi háborúk idején C. Maenius *dictator*t megbízták egy capuai összeesküvés ügyének kivizsgálásával, s neki sem volt ellenére később, hogy „hatáskörének korlátozása nélkül” (*sine fine ulla quaestionis suae ius esse, IX. 26. 9*) a vizsgálatot térben és időben kiterjesztve Rómában is folytassa. Vitruvius egy mérnöki találmányt említi, melynek köszönhetően a súlyos kőoszlopok emelés helyett „vég nélkül görgetve” (*sine fine vollebantur, X. 2, 11*) is szállíthatók. Az *Aeneis*ben még egy alkalommal olvashatjuk a *sine fine* kifejezést. Aeneas maga számol be Didónak arról, hogy Trója bukásakor a menekülés közben eltűnt felesége, Creusa „keresésére indult, vég nélkül rohanva a város épületei között” (*quaerenti et tectis urbis sine fine ruenti, II. 771*). Bejárta tehát az egész várost, s nem is hagyta abba a keresést – végül éppen a halott Creusa árnya jelenik meg előtte, s menti fel a további keresés erkölcsi kötelessége alól (II. 776–789).²³ Az utolsó párhuzamot Cicero felszabadított rabszolgája, Tullius Laurea egykori urát dicsőítő epigrammája szolgáltatja. Az idősebb Plinius által Cicero cumaei villájával kapcsolatban idézett, Hollis által a Kr. e. 20-as évek második felére datált költemény²⁴ utolsó előtti sorában arról olvassuk, hogy Cicero műveit „az egész világon vég nélkül olvassák” (*totum legitur sine fine per orbem, fr. 1. 9 Courtney = Plin. NH XXXI. 8*). A szónok-filozófus életműve maradandó és világhírű: a *sine fine* időhatározóként kiegészítheti a *totum... per orbem* meghatározót, de utóbbi szinonimájaként is értelmezhető.²⁵

Aeneis-interpretációm szempontjából különösen figyelemre méltónak tűnik, hogy a hatból négy esetben a *sine fine* kettős jelentéssel bírhat. Kiemelt fontosságú értelemszerűen az *Aeneis* II. könyve által szolgáltatott párhuzam, melynek bizonyos iróniát kölcsönöz a Iuppiter-jóslat: a rómaiaknak ígért hatalomhoz képest Trójáé térben és időben korlátozott, a végtelenség ezúttal csak Aeneas egyébként is sikertelen mentőakciójára vonatkozik.²⁶ A legérdekesebb párhuzamot talán mégsem ez az *Aeneis*-hely szolgáltatja, hanem az epigramma, melyben a vergiliusi Iuppiter által ígért római világbirodalom párhuzamaként Róma kulturális nagyhatalmi státuszáról olvassuk. Tullius Laurea költeményét idézve Plinius is hangsúlyozza, hogy Cicero ugyan saját magának is emlékműveket állított fel villájában, de szükségtelenül: igazi emlékművei, vagyis írásai világszerte megtalálhatók (*NH XXXI. 7*). Amikor az *Aeneis* VI. énekében Anchises kijelenti, hogy a rómaiak feladata és művészete az lesz, hogy más népek felett uralkodjanak (*tu regere imperio populos, Romane, memento, / hae tibi erunt artes, VI. 851–852*), a többi népnek, elsősorban persze a görögöknek engedi át az elsőséget a művészetben és a tudományban, beleértve a

szónoklást is (847–850). A római irodalom egyik legnagyobb hatású alkotása, az *Aeneis* olvasóiként talán mi is érezzük az iróniát Anchises szavaiban.²⁷ „De vajon mit szolt volna ehhez Cicero?” – teszi fel a kérdést Austin.²⁸ Tullius Laurea epigrammája akár Anchises szavainak korrekciójaként is olvasható. A rómaiaknak a kulturális elsőség, de legalábbis az egyenrangúság igényéről sem kell lemondaniuk – hála Cicerónak.

b) *imperium + finis* (és néhány szinonima)

A vizsgálódás következő fázisaként értelemszerűen az *imperium* és a *finis* együttes előfordulásait kerestem. A *finis* esetében érdemesnek tűnt néhány hasonló jelentésű szóval kiegészíteni a keresést. Ilyen a *terminus/termino* ('határ[olni]'), melynek igei alakja szerepel is a vizsgált *Aeneis*-részletben (*imperium... terminet*, I. 286), valamint a *sine fine* kifejezéssel funkcionálisan ekvivalens, Vergilius műveiben egyébként nem előforduló *infinitus* melléknév. Kerestem továbbá az *aeternus/aeternitas* ('örök[kévalóság]') szavakat is. Noha vizsgálódásom elsősorban a *sine fine* térbeli interpretációját megalapozó párhuzamok feltárására irányult, e szavak figyelembe vétele lehetőséget adott arra, hogy kiderítsem, vajon vannak-e az *urbs/Roma aeterna* kifejezésnél közelebbi verbális párhuzamai a temporálisan értelmezett vergiliusi kijelentésnek. Tekintettel a keresés összetettebb jellegére, ezúttal érdemes az *LLTA*-ban megadott keresőkifejezést is idézni (magyar „fordításával” együtt):

(*imperium, imperii, imperi, imperio*) + (*finis, finem, fini, fine, fines, finium, finibus, infinit*, termin*, aetern**)

Keresem azokat a mondatokat, melyekben előfordul 1) az *imperium* bármely egyes számú alakja, valamint 2) a *finis* bármely alakja vagy az *infiniit, termin, aetern* kezdetű szavak bármelyike bármilyen alakban.²⁹

E keresés az előbbieknél látványosan több, 69 találatot hozott, nem számítva a két Vergilius-sort magát (I. 279, 286). Ezek közül 37-et jelöltem meg releváns párhuzamként a fent már említett kritériumok szerint. A párhuzamok viszonylag magas számára tekintettel célszerűnek tűnt kategóriákba sorolni őket, s így kiemelni a visszatérő témákat, nyelvi formulákat:

1. a (római) uralom határainak kiterjesztése	12 szöveghely
2. a (római) uralom határai	10
3. az egyén túlhatalma	9
4. a római uralom végének eshetősége temporális értelemben	2
5. Terminus (Határ) és Iuventas (Fiatalság) kultusza a Capitoliumon	2
6. Nagy Sándor hódításai	1
7. a római uralom örökkévalósága	1(+1)

A tematikus megoszlás már önmagában is érdekesnek és értelmezhetőnek tűnik. A találatok többsége: az 1., 2. és 6. kategóriát alkotó összesen 23 szöveghely térbeli, adott esetben földrajzi kontextusban olvasható.³⁰ A térbeliség szerepet játszik továbbá a 3. kategóriába tartozó, s a többivel szemben egy-egy személy „korlátlan”, azaz túl nagy hatalmát (*imperium infinitum*) tár-

gató, egytől egyig cicerói szöveghely némelyike esetében is.³¹ Az 5. kategóriába tartozó két szöveghelyen egyszerre van szó a római uralom térbeli és időbeli stabilitásáról, illetve annak rituális biztosításáról.³² Ezzel szemben a temporalitás motívuma önmagában csupán négy szöveghelyen ragadható meg (4. és 7. kategória), maga az *aeternus* szó ráadásul kizárólag Cicerónál fordul elő az *imperium* környezetében.³³ A fennmaradt szövegek alapján arra következtethetünk tehát, hogy az *imperium* és a *finis* szavakat (illetve az utóbbi említett szinonimáit) a Vergilius előtti és a kortárs római irodalomban sokkal gyakrabban alkalmazták a római uralom földrajzi értelemben vett korlátlanágával, illetve terjeszkedésével kapcsolatban, mint annak örökkévaló jellegét hangsúlyozva.

A fenti hét kategória mindegyikének tanulmányozása szolgálna tanulságokkal, jelen tanulmányban azonban csak az első kategóriát tárgyalom részletesen: ez szolgáltatja ugyanis véleményem szerint a legérdekesebb eredményeket a Vergilius-értelmezés szempontjából.

„A római uralom határainak kiterjesztése”

Az 1. kategóriába sorolt 12 szöveghely mindegyike a katonai eszközökkel végrehajtott (római) terjeszkedéssel kapcsolatos. A gondolatnak több nyelvi kifejezésével is találkozunk.³⁴ Két szöveghely esetében különösen feltűnő a hasonlóság a vergiliusi Iuppiter kijelentésével „a [római] uralmat az óceánig, hírnevét a csillagos égig kiterjesztő” (*imperium Oceano, famam qui terminet astris*, I. 287) s a béke időszakát elhozó Caesar-ról/Augustusról. Cicero két helyütt is magasztalja Pompeiust, aki „minden háborút lezárva a római uralom határait egészen a világ végéig kitolta” (*omnibus bellis ... compressis imperium populi Romani orbis terrarum terminis definisset*, *Sest.* 67), és – még inkább túlzó dicsérettel – „a [római] uralom határait nem földi, hanem égi vidékeken húzta meg” (*finis vestri imperi non terrae, sed caeli regionibus terminaret*, *Cat.* III. 26). Nem minden irónia nélkül való, hogy Iuppiter az *Aeneis*-ben ironikus módon ugyanazokkal a retorikai fordulatokkal dicséri Caesart/Augustust, melyet Cicero egyaránt alkalmazott (más beszédeiben) Iulius Caesarra vonatkoztatva és (a fenti két részletben) Caesar egykori szövetségese, politikai riválisa és végül legfőbb ellensége, Pompeius kapcsán.³⁵

Még fontosabbnak tűnik a *finis imperii proferre/propagare* („a [római] uralom határainak kiterjesztése”) kifejezés, ennek különféle variánsai adják a kategóriába tartozó 12 találat felét.³⁶ A keresést kiterjesztve a formula elliptikus variánsaira (*finis propagare, imperium proferre* stb.) további öt példát találhatunk.³⁷ Összesen tehát tizenegy párhuzamos szöveghelyről van szó. Ezek egyikében, csakúgy, mint a vergiliusi Iuppiter jóslatában, egyúttal a római uralomnak „a világ végéig” történő kiterjesztéséről olvasunk: Lucius Scipio (a híres Africanus öccse) azért részesül dicséretben, mert „a római nép által uralt területet egészen a földkerekség legtávolabbi vidékeiig kiterjesztette” (*imperium populi Romani propagaverit in ultimos terrarum fines*, *Liv.* XXXVIII. 60, 4). A mondatban kifejeződő gondolatot a nyelvi formula alapváltozatának módosulása is érzékelteti: a *finis* az *imperium*-tól függetlenül a helyhatározó részévé válik, ahogyan az *imperium* határai – az állítás szerint legalábbis – a világ határaival válnak azonossá.

4. kép. Septimius Severus diadalíve a Forum Romanumon, melyet „az állam helyreállításáért és a római nép uralmának kiterjesztéséért” (*ob rem publicam restitutam imperiumque populi Romani propagatum*, a felirat 5. sorában) állítottak a császár és fiai tiszteletére (forrás: commons.wikimedia.org)

Az *Aeneis*-értelmezés szempontjából különösen érdekes és releváns lehet Cicero *Allamának* egy részlete. A Kr. e. 50-es években írt, de 129-ben zajló fiktív dialógusban Cicero a beszélgetőpartnerek egyikével, Lucius Furius Philusszal említetteti meg „a dicsőítő feliratot, amit a kiváló hadvezérek emlékműveire szoktak felvénsni: »Kiterjesztette az uralmunk alatt álló terület határait«” (*illa laus in summorum imperatorum incisa monumentis „finis imperii propagavit”*, *Rep.* III. 24). Noha régészeti leletként ilyen felirat a köztársaság vagy a korai principátus korából mindeddig tudomásom szerint nem került elő, a cicerói kijelentés mégis azt sugallja, hogy a kifejezés a kulturális emlékezet nyelvi formulái közé tartozik. Ezt támaszthatja alá a digitális keresés során talált példák viszonylag nagy száma is, bár könnyen lehet, hogy késő köztársaságkori – de az Augustus-kornál így is legalább egy generációval korábbi – „kitalált hagyományról” beszélhetünk, melyet később a római császárok *propagator imperii* titulusa tesz majd epigráfiai tekintetben is valóságossá.³⁸ A Cicero-szöveghelyből mindenesetre az következik, hogy (a nála szereplő *finis* többes accusativusi alakot normalizálva) a *finis imperii propagavit* számtalan különböző feliraton ismétlődhetett. Ez az implikált ismétlődés maga is alakítja a kifejezés jelentését: azt sugallja, hogy a kérdéses feliratok az egyes hadvezérek győzelmeit nemcsak egyedi sikerekként, hanem a római katonai terjeszkedés folyamatának újabb és újabb állomásaiként ünneplik. A *finis imperii propagare*, s ahogyan Cicero e formuláról említett tesz, ebben az értelemben bizonyulhat a vergiliusi *imperium sine fine* különösen érdekes és fontos párhuzamának. A hódítások (potenciálisan) soha be nem fejeződő sorozata teszi a római uralmat „végtelenné”. A Róma uralta területnek (*imperium*) a történelem adott pillanataiban megvannak a határai, határvidékei (*finis*, többes számban, vö. a találatok fenti 2. kategóriá-

jával), melyek azonban Róma városától mindig messzebbre és messzebbre tolhatók ki (*propagare, proferre*). A római uralomnak ezért sem időben, sem a politikai térben nincs más határa, korlátja (*finis*, egyes számban), mint a világ vége. A felirat formuláris szövege és a tárgyalt vergiliusi kifejezés egyaránt bír térbeli és időbeli jelentéssel, kapcsolatok pedig alapvetően metonimikusnak mondható. Az *imperium sine fine* iuppiteri ígérete a végeredményt ragadja meg, a *finis imperii propagare* (és variánsai) pedig a történelmi folyamatot, mely elvezet hozzá; Iuppiter továbbá értelemszerűen a saját szerepét hangsúlyozza (*dedi*), a felirat szövege pedig a főisten és a *fatum* tervét végrehajtó halandó hadvezérekét (*proferre, propagare*).

Iuppiter jóslatában utal ugyan Róma jövőbeli hódításaira, de nem tárgyalja részletesen az általuk alkotott történelmi folyamatot. Mindössze két eseményt emel ki. Az egyik Hellas meghódítása, amivel a rómaiak mintegy bosszút állnak majd Trója pusztulásáért (*Aen.* I.

283–285); nem esik azonban szó azokról a hadvezérekéről, akik ezt lehetővé teszik. A második esetben, épp fordítva, az egyén(ek) szerepe kerül előtérbe: Caesar/Augustus hódításai során eljut az óceánig és a hódítások évszázadai után elhozza a béke korszakát – mintegy az új aranykort, ahogyan Anchises később Augustus uralkodását ünnepli (*aurea condet condet saecula ... rursus*, „újraalapítja majd az aranykort”, VI. 792–793). Ugyanabban a szövegrészben az is elhangzik majd, hogy Augustus „ki fogja terjeszti a [római] uralmat a Garamantes törzse és az indusok fölé” (*super et Garamantas et Indos proferet imperium*, VI. 794–795). A két nép Afrikát és Ázsiát képviseli: a két kontinenst, melyet Róma (Európa) meghódít majd és ezzel világbirodalmat épít ki. Az *Aeneis* VI. énekének e részlete maga is a digitális keresés során talált szöveghelyek első kategóriájába tartozik: a formula elliptikus variánsaira irányuló második keresés tárta föl. Ennek a művön belüli párhuzamnak és az *LLT* segítségével megtalált többi szöveghelynek a tükrében, úgy vélem, az I. énekben olvasható *imperium sine finét* is a *finis imperii proferre* formula elliptikus variánsaként azonosíthatjuk. Iuppiter és Anchises tehát végső soron egyaránt a hódító római hadvezér prototípusaként és legfőbb példajaként mutatja be Caesart/Augustust. A végső határ, az óceán elérésével ő bizonyul a legfontosabbnak a „a római uralom határainak kiterjesztői” közül – nem függetlenül választott nevének etimológiájától (Augustus < *augeo*, ’növelni’). A Cicero *Allamán*ban említett szobrok és feliratok között kiemelt helyen kellene tehát szerepelnie.

Augustus kiemelt helyen szerepel az *Aeneis* VI. énekében, Anchises hosszú alvilági beszédében is, melynek utolsó szakaszában a majdani római politikusként/hadvezérként újjászülető árnyak felvonulását írja le Aeneasnak (VI. 777–846). Augustus, noha kronológiailag az utolsók egyike, az elsők között,

rögtön Romulus után jelenik meg (791–805). A római hősök e felvonulása a legjelentősebbnek ítélt római hadvezérek (*summi viri*) portrészobrai és feliratai alkotta „galériához” hasonlítható a Kr. e. 2-ben, mintegy két évtizeddel Vergilius halála után megnyitott Augustus-*forum* oszlopcsarnokában.³⁹ A szobrok által „hősök terévé” alakított *forum* közepén a harci kocsin álló Augustus szobra állt. Suetonius erről az emlékműről írva kiemeli, hogy Augustus azoknak a hadvezéreknek adott helyet a galériában, akik „lehetővé tették, hogy a római nép által uralt terület, mely eredetileg igen kicsi volt, hatalmassá váljon” (*qui imperium populi Romani ex minimo maximum reddidissent*), s akik ezáltal például szolgálhattak saját maga és utódai számára (Aug. 31). A *princeps* életrajzírója e helyütt nem a *finis imperii proferre* formulát választja;⁴⁰ egy variánsát használja azonban maga Augustus a rövid politikai „önéletrajzaként” is olvasható *Res gestae*-ben, ahol megemlíti, hogy „a pannon törzseket ... a római nép uralma alá hajtottam, és Illyricum határait a Duna folyóig toltam ki” (*Pannoniorum gentes... imperio populi Romani subieci, protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvi*, 30). A *princeps* tehát egyetlen provincia kiterjesztéséről beszél e helyütt, ám nyilvánvalóan *pars pro toto*: e hódítással a római *imperium* határait is kiterjesztette. Az *imperio p. R. subicere* formula már a mű címében is felbukkan, ott egyes szám harmadik személyben rögzítve, hogy a *Res gestae* azokat a hadítetteket sorolja majd fel, „melyek révén Augustus az egész világot római fennhatóság alá vetette” (*quibus orbem terrarum imperio populi Romani subiecit*) – vagyis megvalósította a Vergiliusnál az *imperium sine fine* kifejezéssel körvonalazott világbirodalmat. Az idézett szakaszok nyelvi megfogalmazásai érzékeltetik, hogy a provincia határainak kitolása, a római uralom alatt álló területek összességének kiterjesztése és a világbirodalom létrehozása szerves egységet alkotnak, egyazon folyamat három fázisát, illetve aspektusát jelölik.

Az előző bekezdésben érintett szövegek és emlékművek már kívül esnek a vizsgálódás elején kijelölt kronológiai határokon, mégis érdemesnek tűnt ezekkel zárni a vergiliusi jóslat 279. sorának értelmezését. A digitális keresés egyes Vergilius előtti és kortárs irodalmi párhuzamok feltárásával vezetett el az *imperium sine fine* kifejezésnek a kommentárhagyomány által „kanonizált” olvasatától eltérő, de azzal nem összeegyeztethetetlen interpretációhoz. Az Augustus-*forum* szoborgalériája, a *princeps* életének feltehetőleg az utolsó szakaszára datálható „önéletrajz” és a suetoniusi életrajz már az *Aeneis* két évezredes értelmezéstörténetének első századában született műalkotások. Természetesen nem tekinthetjük őket a korai Vergilius-értelmezés ugyanolyan dokumentumainak, mint Servius és ókori kollégái, elődei kommentárjait; ám arról talán mégis tanúskodnak, hogy a *finis imperii proferre* formulával vont párhuzam a korai principátus olvasóközönsége szemében is releváns lehetett.

Néhány módszertani megjegyzés

A fent bemutatott *Aeneis*-értelmezés során használt LLT és más digitális szövegtörzsek már évtizedek óta rendelkezésre állnak, ám mindeddig alig váltak tárgyává a klasszika-filológia praxisaira irányuló vizsgálódásoknak.⁴¹ Fontosnak tartom ezért, hogy e tanulmányt néhány módszertani megjegyzéssel zárjam. Először is: nem szeretném azt sugallni, hogy az említett digitális eszközöket feltétlenül és minden körülmények között jobbnak tartom, mint a nyomtatottakat. A digitális keresőkkel például – a közös lexikai bázis híján – éppen a *Roma aeterna* kétségkívül releváns párhuzamát lett volna nehéz megtalálni, ha a digitális korszak előtt született kommentárok nem tárgyalták volna. Inkább arról beszélhetünk tehát, hogy a különböző nyomtatott és digitális eszközök (szótárak, lexikonok, tanulmányok, monográfiák, digitális szövegtörzsek) kiegészítik egymást: különböző interpretációs kérdések megválaszolásában segítenek, ugyanazon kérdésekre pedig adott esetben más válaszokat adhatunk segítségükkel, továbbá eltérő értelmezői stratégiákat támogatnak hatékonyabban.

Másodszor: a *finis imperii proferre* kifejezéshez mint az *imperium sine fine* térbeli interpretációját (reményeim szerint legalábbis) megerősítő párhuzamhoz digitális eszközök használata nélkül is el lehetett volna jutni. A digitális keresés során talált szöveghelyek egyikéhez-másikához elvezetnek például a nagyszótárak vonatkozó szócikkei, Norden és Horsfall jegyzetei a VI. énekben olvasható *proferet imperium*hoz,⁴² vagy éppen a világbirodalom propagandisztikus toposzát tárgyaló tanulmányok valamelyike – ez utóbbiak rendre említik a vergiliusi jóslat 279. sorát is, de anélkül, hogy azt közvetlenül összevetnék a *finis imperii proferre* kifejezéssel.⁴³ Amit az említett kézikönyvek és tanulmányok együtt sem tárnak föl, az az, hogy a kérdéses kifejezés variánsai a vizsgált időszakban összesen tizenegyszer fordulnak elő; hogy ehhez képest az *imperium* és a *finis* (továbbá az említett rokon értelmű szavak) egy mondaton belüli releváns előfordulásainak száma 37, melyek között a tér aspektusa 23, az időé csupán 4 alkalommal kerül előtérbe. A digitális korpuszok használata tehát elősegíti bizonyos nyelvi-irodalmi tendenciák számszerűsítését és egy-egy szöveghely intertextuális hátterének szisztematikus és ennyiben reprezentatívabb feltérképezését.

Harmadszor és legvégül: nem állíthatjuk, hogy a digitális eszközökkel végzett kutatás objektívabb lenne. A fentiekben bemutatott vizsgálódás egyetlen fázisa volt algoritmikus és ennyiben objektív: adott adatbázis ugyanazon keresőkifejezésre mindig ugyanazokat a találatokat hozná. Minden más interpretatív döntés volt: a vizsgált szövegek körének kijelölése, a keresőkifejezés összeállítása, az irrelevánsnak ítélt találatok kiszűrése, a relevánsak kategóriákba rendezése és további értelmezése.⁴⁴ Nem kizárt, hogy e paraméterek közül akár csak egynek a megváltoztatása is lényegesen eltérő eredményeket hozott volna. A digitális szövegtörzsek (és más adatbázisok) tehát elősegíthetik a „szisztematikus” vizsgálódásokat és „reprezentatívabb”, „számszerűsíthető” eredményekre vezethetnek – de az interpretáció felelőssége alól nem mentesítik a filológust.

Jegyzetek

A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-4 kód-számú Új Nemzeti Kiválósági Programjának támogatásával készült. Köszönettel tartozom Ferenczi Attilának, Jármí Viktóriának és Tamás Ábelnek hasznos tanácsaikért, valamint a Közép-Európai Egyetem Könyvtárának az *LLT* adatbázisához való hozzáféréseért.

- 1 *A Thesaurus Linguae Latinae* az *Aeneis*-sört a *finis* térbeli jelentésére hozza példaként, de hozzát teszi, hogy e helyütt a szó térre és időre egyaránt vonatkozik (*et de loco et de tempore*; *TLL* s. v. „*finis*” 1a). Az *Oxford Latin Dictionary* „*finis*” szócikke – talán éppen a kérdés eldöntését elkerülendő – egyáltalán nem idézi a híres Vergilius-helyet.
- 2 E tanulmányban részletesen nem tárgyalhatom az *imperium* jelentésfejlődését: az eredetileg egy személy hatalmára vonatkozó főnév már a késő köztársaságkorban is jelöli a római nép mások fölött gyakorolt hatalmát is, továbbá metonimikusan azt a mindenkori területet, ahol ez a hatalom érvényesül. A késő Augustus-korban jelenik meg dokumentálható módon az élő nyelvek felől nézve sokkal ismerősebb jelentés, a ’birodalom’. Részletesebben lásd Richardson 2008.
- 3 *OLD* s. v. „*meta*” 1a, 2a, 2b.
- 4 A *metast* követő és tőle függő *rerum* e helyütt feltehetőleg a róma államra mint politikai testre, annak kiterjedésére és/vagy hatalmára utalhat; vö. Weidner 1869, *ad loc.* a *res* hasonló vergiliusi, enniusi, liviusi használatának néhány példáját hozva. Mindez jól összeegyeztethető a *meta* térbeli értelmezésével, ám a *res* (’dolog’ stb.) hírhedt poliszemiáját figyelembe véve nem érdemes erre alapoznunk az interpretációt.
- 5 Iuppiter később azzal vigasztalja a Pallas halála miatt hozzá forduló Herculest, hogy az ifjút megölő Turnus is közeledik már életének sors által kiszabott végéhez (*etiam sua Turnum fata vocant metasque dati pervenit ad aevi*, X. 471–472). Az eposz utolsó énekében végül az epikus narrátor egy mellékszereplő, a trójai Aeolus haláláról emlékezik meg feltűnően hosszan és patetikusan: e harcok túlélte a trójai háborút és eljutott Itáliába, de csak azért, hogy ott viszonylag gyorsan életének határához érjen (*hic tibi mortis erant metae*, XII. 546). A *meta* ezúttal tehát kettős jelentéssel bír: Aeolus térben (földrajzilag) és időben egyaránt eljutott „életének határára”.
- 6 Vö. pl. Williams 1965–1966, 21.
- 7 Grüll 2018 (az itt tárgyalt *Aeneis*-helyről röviden: 63), lásd továbbá – a teljesség igénye nélkül – Christ 1938; Vogt 1960; Brunt 1990, 288–323 és 433–480.
- 8 Erről lásd O’Hara 1991, 155–161 és Kraggerud 1992 értelmezéseit.
- 9 A világ két-, három-, illetve négyosztátóságának vergiliusi kifejezéseiről az *Aeneis*-ben lásd Hardie 1986, 293–335.
- 10 Vö. Binder 1971, 41 (129. jegyzet) néhány további, kevésbé explicit példát is említve.
- 11 Kivéteklént említhető Christ 1938, 10, 58, 62; Mehl 1994, 436; valamint Nicolet 1991, 29, akik egyértelművé teszik, hogy értelmezésük szerint a *sine fine* is kettős, időbeli és térbeli jelentést hordoz. A kommentárok közül éppen azok tűnnek ki, amelyek egyáltalán nem tárgyalják az *imperium sine fine* kifejezést és ezzel megkerülik a tárgyalt értelmezési problémát: így tesz Weidner és Conington–Nettleship a 19. században.
- 12 Hasonló értelmezést találunk Servius kortársánál, Tiberius Claudius Donatusnál (*Interpretationes Vergilianae ad loc.*) és Ps.-Acro Horatius-kommentárjában (*ad Carmen Saeculare* 25).
- 13 Fowler 1997, 73.
- 14 A kommentár felépítése eltér a ma megszokottól: az *Aeneis* szövegét szakaszokra bontva közli, ezután olvasható először egy rövid összefoglaló (*argumentum*) és értelmezés (*explicatio*), majd következnek az egyes jegyzetek, szakaszonként újrainduló számozással. La Cerda kommentárjáról és jellemző értelmezési stratégiáiról lásd Laird 2002.
- 15 A „párhuzamos helyek” felsorolásáról mint a kommentár műfajára jellemző interpretációs eszközről lásd Gibson 2002.
- 16 Moore 1894, Koch 1960, Pratt 1965; vö. Balbuza 2014.
- 17 Az itt tárgyalt megjegyzésen a Heyne jegyzeteit kibővítő és felújító Wagner a kommentár 1832-es kiadásában sem változtat.
- 18 Austin kommentárjairól az *Aeneis* I., IV. és VI. énekéhez lásd Henderson 2006, 37–69.
- 19 Hasonló következtetéseket vonhatunk le az *Aeneid in Jstor* (aeneid.citedloci.org, elérés: 2018. 01. 17.) által szolgáltatott adatokból is. Az online szolgáltatás azokat a Jstor adatbázisban szereplő tanulmányokat gyűjti össze, melyek Vergilius eposzáinak egyes soraira, szövegrészeire hivatkoznak (idézzel vagy anélkül). Az I. 278. és 279. sorokkal összefüggésben listázott 42 különböző tanulmánynak csak kb. a harmada (13) tárgyalja a magát *Aeneist* és a mű korábbi vagy kortárs intertextuális kontextusát; a fennmaradó 29 tanulmány az ókori vagy későbbi Vergilius-recepciót vizsgálja.
- 20 Lásd pl. Williams két megfogalmazását: „...all in the precise word order of Latin prose. There is no subtlety here, no embellishment, no verbal decoration, just the unadorned statement of a tremendous fact”, Williams 1965–1966, 21; „sonorous and unforgettable phrases”, Williams 1972, *ad* 1.278–9. Vö. „an example of the sublime style in the *Aeneid*”, Syed 2005, 44.
- 21 Hasonló keresések más adatbázisokon is lefuttathatók; az *LLT*-t a klasszikus római irodalom közel teljes korpuszának lefedése és a rugalmas keresési lehetőségek miatt választottam. Az előfizetéses *LLT* középkori és neolatin szövegeket is tartalmaz; valójában két adatbázisról van szó, melyek közül az *LLTA* a régebben felvett, jobban ellenőrzött szövegeket tartalmazza, az *LLTB* pedig a friss bővítéseket (clt.brepolis.net/llta és clt.brepolis.net/lltb, elérés: 2018. 05. 10.). A vizsgált időszakra vonatkozóan az *LLTB* nem szolgáltatott releváns találatokat, így az alábbiakban az *LLT* rövidítéssel is az *LLTA*-ra utalok. Kr. u. 200-ig hasonlóképpen teljes lefedettséget, de kevésbé rugalmas keresési lehetőségeket biztosít az ingyenes *PHI* adatbázis (latin.packhum.org, elérés: 2018. 05. 10., recenzió: Kozák 2018). Egyik adatbázis sem tartalmaz felíratos anyagot (Augustus *Res gestae*-je a *PHI*-ben szerepel, az *LLT*-ben nem).
- 22 *TLL* s. v. „*finis*”, 6.1.798.3 skk., vö. Horsfall 2008, *ad Aen.* II. 771. A szócikk bizonytalan előfordulásként említi még *Cat.* LXI. 158-at [helyesen: 151!], ahol a szövegkiadók többsége által elfogadott [*domus*] *tibi sine serviat* mellett a *tibi sine fine erit* olvasat is előfordul. Mint a *TLL* is megjegyzi (6.1.798.6), Ovidius már rendkívül gyakran használja a kifejezést (összesen 20 alkalommal – ebből a *TLL* hetet idéz). Legalább egy esetben kétségtelennek tűnik, hogy Vergilius-allúzióról van szó: Briseis panasolja, hogy Achillestől elrabolva „vég nélkül hullatott könnyeket” (*at lacrimas sine fine dedi*, *Her.* 3, 14). A vergiliusi Iuppiter Aeneas (férfi) leszármazottainak ígér hatalmat – a nőknek maradnak a könnyek (vö. Fantuzzi 2012, 176).
- 23 Austin 1971, *ad* I. 279 és 1964, *ad* II. 771 nem említi ezt az intratextuális párhuzamot, Horsfall 2008, *ad* II. 771 azonban igen.
- 24 Hollis 2009, 327; az epigrammáról és az azt idéző Plinius-helyről részletesen lásd Morgan 2007 gondolatébresztő tanulmányát.
- 25 A *TLL* időbeli jelentést tulajdonít e helyütt a *sine finé*-nek (6.1.798.15–16). A fordítások eltérnek: Osgood 2006, 547 a térbeli jelentést helyezi előtérbe („throughout the world to its ends”), Morgan 2007, 115 fenntartja a jelentés kettősségét („without

- end”), Hollis 2009, 326 pedig időbeli értelmezést ad („unceasingly”).
- 26 Mitchell-Boyask 1996, 295.
- 27 Az Anchises szavaiban rejlő drámai iróniáról lásd Lyne 1987, 214–216.
- 28 Austin 1977, ad VI. 849.
- 29 Az *imperium* többes számú alakjait kizártam, mivel azok jellemzően ’parancs’, illetve ’tiszttség’ jelentéssel bírnak; a többes számú alakokra külön lefuttatott keresés nem is tárt fel további releváns szöveghelyeket. Az *LLT* adatbázis a *-que* és a hozzá hasonló szuffixumokat különálló szóként kódolja (pl. *imperium que*), ami a helyesírás és az olvashatóság szempontjából problematikus, viszont egyszerűsíti a keresőkifejezések megfogalmazását.
- 30 Az 1. kategória szöveghelyeit lásd alább; 2. kategória: Cic. *Prov. cons.* 31; *Mil.* 98; *Sall. Iug.* 19, 3; *Liv.* X. 20, 1; XXI. 2, 7; XXIV. 6, 7; XXVII. 8, 16; XXXIV. 13, 7; XXXVII. 54, 23; XXXVIII. 48, 3. 6. kategória: *Liv.* XLV. 9, 5.
- 31 Cic. *Dom.* 23; 55; *Leg. agr.* I. 9; II. 35; II. 54; II. 60; II. 98; *Ver.* II. 2, 8; II. 3, 213. Cicero minden esetben negatív konnotációval és adott esetben túlozva használja az *imperium* és az *infinitum* szavakat egymás környezetében, egy-egy tiszttségviselő túlzottan nagy hatalmára célozva.
- 32 *Liv.* I. 55, 3; V. 54, 7; ezeket a vergiliusi Iuppiter-jóslattal összefüggésben tárgyalja Feeney 1991, 141.
- 33 4. kategória: *Liv.* II. 45, 9; XXIII. 28, 7. 7. kategória: Cic. *Rab. perd.* 33 (a szöveg töredékes, de az *aeter<num hoc> imperium* kiegészítés biztosnak mondható), *Cat.* III. 26 (ez utóbbi az 1. kategóriában is megjelenik).
- 34 Cic. *Cat.* III. 26; *Balb.* 39; *Sest.* 67; *Sall. Epist. Mithr.* 17; *Prop.* III. 1, 15; *Liv.* I. 56, 3, valamint a 36. jegyzetben felsorolt szöveghelyek.
- 35 Cicero hasonlóképpen Caesarról: *Prov. cons.* 29–33, *Balb.* 64. Pompeius maga is hasonló szavakkal emlékezett meg saját tetteiről, amint azt egy Diodóros által idézett felirat szövege mutatja (*XL.* 4); vö. Brunt 1990, 292.
- 36 *Finium imperii propagatio* (Cic. *Prov. cons.* 29); *finis imperii propagabis* (*Phil.* XIII. 14); *finis imperii propagavit* (*Rep.* III. 24); *finis imperii propagavit* (*Nep. Ham.* 2, 5; az egyetlen szöveghely, ahol nem a római uralom alatt álló terület kiterjesztéséről van szó); *nec urbs tantum hoc rege crevit, sed etiam ager finesque ... usque ad mare imperium prolatum* (*Liv.* I. 33, 9), *imperium populi Romani propagaverit in ultimos terrarum fines* (XXXVIII. 60, 4).
- 37 A keresőkifejezés ebben az esetben: „(finem, finis, fines, finium, finibus, imperi*) + (propag*, profer*, protul*, prolat*)”. A találatok: *exercitatus est in propagandis finibus* (Cic. *Mur.* 22); *imperii prolatandi* (*Sall. Hist.* IV. fr. 70); *prolationem finium* (*Liv.* XXXI. 5, 7); *prolationemque finium* (XLII.20, 4); *proferet imperium* (*Verg. Aen.* VI. 795, lásd alább).
- 38 Lásd pl. *CIL* XIV, 00106 (Lucius Verus); AE 1937, 00156 (Septimius Severus és Marcus Aurelius).
- 39 A *summi viri* galériáról legrészletesebben lásd Geiger 2008; magyarul Grüll 2011 és Jármí 2015. Az *Aeneis* VI. énekével összefüggésben lásd Geiger 2008, 50 (89. jegyzet), további szakirodalommal, valamint Brunt 1990, 443.
- 40 A kifejezés más kontextusban szerepel az életrajz korábbi szakaszában, ahol arról olvassuk, hogy Lollius és Varius seregeinek germaniai vereségét követően Augustus óvintézkedésként, a politikai stabilitás érdekében meghosszabbította a provinciák élén álló helytartók megbízatását (*praesidibus provinciarum propagavit imperium*, 23, 1). A hagyományos formula temporális értelemben való használata nem nélkülözi az iróniát: a tiszttségviselők megbízatásának meghosszabbítására éppen azért kerül sor, mert elmaradt a római *imperium* remélt földrajzi kiterjesztése.
- 41 A szóban forgó digitális szövegtörzsek (elsősorban a *The Saurus Linguae Graecae* és a *Packard Humanities Institute Latin Texts*) kifejlesztéséről jó áttekintést ad Brunner 1993, Crane 2004, valamint a *TLG* honlapján stephanus.tlg.uci.edu/history.php (hozzáférés: 2018. 02. 25.).
- 42 *OLD* s. v. „finis” 1 (*Liv.* XXXVIII. 60, 5); *TLL* s. v. „profero” IA2b (Cic. *Rep.* III. 24, *Liv.* I. 33, 9); Norden 1916, ad *Aen.* VI. 794 skk.; Horsfall 2013, ad VI. 795. Mindkét kommentátor említi a Nagy Sándor-hagyományt és párhuzamként idéz egy pseudo-ovidiusi – vagyis Vergiliusnál minden bizonnyal későbbi, és ezért vizsgálódásaim során figyelmen kívül hagyott – verssort (*protulit in terras imperiumque novas*, „és [Drusus] uralmunkat újabb vidékekre terjesztette ki”, *Epicedion Drusi* 20), Horsfall ezenfelül *Liv.* I. 33, 9-et és Aug. *RG* 30-at (lásd alább). Az *Enciclopedia Virgiliana* „imperium” szócikkében (II. 927–928) Ilari a fenti 2. kategóriát adó *fines imperii* kifejezést említi – éppenséggel a *sine fine* térbeli értelmezésével szembeni ellenérvként.
- 43 Pl. Brunt 1990, 293 és 297; Grüll 2018, 61 és 63.
- 44 Erről vö. Almási 2018.

Bibliográfia

- Almási Zs. 2018. „A gépi szövegelemzés episztemológiai státuszáról. Kvantifikáció és spekuláció”: Panka D. – Pikli N. – Ruttikay V. (szerk.): *Kösziklára építve. Írások Dávidházi Péter tiszteletére*. Budapest, 1–9.
- Austin, R. G. 1964. *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Secundus, with a Commentary*. Oxford.
- Austin, R. G. 1971. *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Primus, with a Commentary*. Oxford.
- Austin, R. G. 1977. *P. Vergili Maronis Aeneidos Liber Sextus, with a Commentary*. Oxford.
- Balbuza, K. 2014. „The Idea of *aeternitas* of State, City and Emperor in Augustan Poetry”: *Klio* 96, 49–66.
- Binder, G. 1971. *Aeneas und Augustus. Interpretationen zum 8. Buch der Aeneis*. Meisenheim am Glan.
- Brunner, T. F. 1993. „Classics and the Computer. The History of a Relationship”: J. Solomon (szerk.): *Accessing Antiquity. The Computerization of Classical Databases*. Tucson, 10–33.
- Brunt, P. A. 1990. *Roman Imperial Themes*. Oxford.
- Christ, F. 1938. *Die römische Weltherrschaft in der antiken Dichtung*. Stuttgart.
- Conington, J. – Nettleship, H. 1884⁴. *The Works of Virgil, with a Commentary*. Vol. II. London.
- Crane, G. 2004. „Classics and the Computer. An End of the History”: S. Schreibman – R. Siemens – J. Unsworth (szerk.): *A Companion to Digital Humanities*. Malden, 46–55. [online: <http://www.digitalhumanities.org/companion/>]
- Fantuzzi, M. 2012. *Achilles in Love. Intertextual Studies*. Oxford.
- Feeney, D. C. 1991. *The Gods in Epic. Poets and Critics of the Classical Tradition*. Oxford.
- Fowler, D. 1997. „The Virgil Commentary of Servius”: C. Martindale (szerk.): *The Cambridge Companion to Virgil*. Cambridge, 73–78.
- Geiger, J. 2008. *The First Hall of Fame. A Study of the Statues in the Forum Augustum*. Leiden–Boston.
- Gibson, R. K. 2002. „‘Cf. e. g.’. A Typology of ‘Parallels’ and the Role of Commentaries on Latin Poetry”: R. K. Gibson – C. S.

- Kraus (szerk.): *The Classical Commentary. Histories, Practices, Theory*. Leiden–Boston, 331–357.
- Grüll T. 2011. „»Kőre írt szavakkal«. Az Augustus-forum szerepe a római történelmi emlékezet formálásában”: *Ókor* 10/1, 72–84.
- Grüll T. 2018. „*Orbem terrarum subicere*. Világbirodalmi törekvések és földrajzi ismeretek az ókori Rómában”: *Ókor* 17/1, 59–77.
- Hardie, P. 1986. *Virgil's Aeneid. Cosmos and Imperium*. Oxford.
- Henderson, J. 2006. „*Oxford Reds*.” *Classic Commentaries on Latin Classics*. R. G. Austin on Cicero and Virgil, C. J. Fordyce on Catullus, R. G. and R. G. M. Nisbet on Cicero. London.
- Heyne, C. G. 1800³. *Publius Virgilius Maro, varietate lectionis et perpetua adnotatione illustratus*. Vol. 2. Leipzig.
- Hollis, A. S. 2009. *Fragments of Roman Poetry c. 60 BC – AD 20*. Oxford.
- Horsfall, N. 2008. *Virgil, Aeneid 2. A Commentary*. Leiden–Boston.
- Horsfall, N. 2013. *Virgil, Aeneid 6. A Commentary*. Leiden–Boston.
- Jármí V. 2015. „A halogató Fabius Maximus és a nemzeti emlékezet átalakulása Augustus korában”: *Ókor* 14/1, 41–50.
- Koch, C. 1960. „Roma aeterna”: Uő: *Religio. Studien zu Kult und Glauben der Römer*. Nürnberg, 142–175.
- Kozák D. 2018. „PHI Latin Texts” (recenzió): *RIDE. A Review Journal for Digital Editions and Resources* 8, ride.i-d-e.de/issues/issue-8/phi.
- Kraggerud, E. 1992. „Which Julius Caesar? On *Aen.* 1, 286–296”: *Symbolae Osloenses* 67, 103–112.
- La Cerda, Juan Luis. 1642. *P. Virgilii Maronis Aeneidos libri sex priores argumentis, explicationibus et notis illustrata*. Köln.
[online: sceti.library.upenn.edu/sceti/printedbooksNew/index.cfm?TextID=virgil1647_2]
- Laird, A. 2002. „Juan Luis de La Cerda and the Predicament of Commentary”: R. K. Gibson – C. S. Kraus (szerk.): *The Classical Commentary. Histories, Practices, Theory*. Leiden–Boston, 171–203.
- Lyne, R. O. A. M. 1987. *Further Voices in Virgil's Aeneid*. Oxford.
- Mehl, A. 1994. „*Imperium sine fine dedi*. Die augusteische Vorstellung von der Grenzenlosigkeit des Römischen Reiches”: E. Ols-
hausen – H. Sonnabend (szerk.): *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums. 4, 1990*. Amsterdam, 431–464.
- Mitchell-Boyask, R. N. 1996. „*Sine Fine*. Vergil's Masterplot”: *American Journal of Philology* 117, 289–307.
- Moore, F. G. 1894. „On *Urbs Aeterna* and *Urbs Sacra*”: *Transactions of the American Philological Association* 25, 34–60.
- Morgan, L. 2007. „*Natura narratur*. Tullius Laurea's Elegy for Cicero (Pliny, *Nat.* 31.8)”: S. J. Heyworth (szerk.): *Classical Constructions. Papers in Memory of Don Fowler, Classicist and Epicurean*. Oxford, 113–140.
- Nicolet, C. 1991. *Space, Geography, and Politics in the Early Roman Empire*. Ann Arbor.
- Norden, E. 1916. *Aeneis Buch VI*. Leipzig.
- O'Hara, J. J. 1991. *Death and the Optimistic Prophecy in Virgil's Aeneid*. Princeton.
- Osgood, J. 2006. „Eloquence under the Triumvirs”: *American Journal of Philology* 127, 525–551.
- Pratt, K. J. 1965. „Rome as Eternal”: *Journal of the History of Ideas* 26, 25–44.
- Richardson, J. S. 2008. *The Language of Empire. Rome and the Idea of Empire from the Third Century BC to the Second Century AD*. Cambridge.
- Syed, Y. 2005. *Virgil's Aeneid and the Roman Self. Subject and Nation in Literary Discourse*. Ann Arbor.
- Vogt, J. 1960. „*Orbis Romanus*. Ein Beitrag zum Sprachgebrauch und zur Vorstellungswelt des römischen Imperialismus”: Uő: *Orbis. Ausgewählte Schriften zur Geschichte des Altertums*. Freiburg–Basel–Wien, 151–171.
- Weidner, A. 1869. *Kommentar zu Virgil's Aeneis Buch I und II*. Leipzig.
- Williams, R. D. 1965–1966. „The Opening Scenes of the *Aeneid*”: *Proceedings of the Virgil Society* 5, 14–23.
- Williams, R. D. 1972. *The Aeneid of Virgil, with Introduction and Notes*. 2 Vols. London.